

ЛЬВІВСЬКИЙ ВІДДІЛ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УРСР: ВІД СТВОРЕННЯ ДО ЛІКВІДАЦІЇ

Цілісне відтворення картини історичного розвитку Інституту історії України НАНУ є неможливим без вивчення діяльності його регіональних осередків, досвіду роботи їхніх наукових колективів. Порівняно нетривале існування львівського відділу не применшує його історичного значення, а вивчення діяльності дозволяє зрозуміти тенденції розвитку академічної науки в Західній Україні, конкретизувати обставини її функціонування, відтворити специфіку взаємин між головним інститутом і його регіональним осередком тощо.

Попри чималий науковий доробок дослідників, що торкався окремих аспектів діяльності відділу, та істотно за останні роки прирощення емпіричного матеріалу, ця тема ще не стала предметом системного комплексного розгляду, а відтак потребує спеціального дослідження. Основою для його здійснення стали документи архіву Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, більшість яких нещодавно вміщено у збірнику «Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936 – 1991: У 2 книгах. Кн. 1. 1936 – 1947» (упорядники О. Рубльов і О. Юркова, Київ, 2011).

Відразу зазначу, що в рамках однієї статті неможливо проаналізувати всі аспекти теми, тому спробую виділити основні етапи створення і діяльності у Львові відділу Інституту історії України АН УРСР та розглянути особливості його функціонування.

Рішення про створення на початку 1940 року у Львові шести структурних підрозділів київських науково-дослідних інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР, у тому числі згаданого відділу Інституту історії України, було зумовлено не принциповими заходами державної політики розвитку регіональних осередків академічної науки в республіці, намірами вдосконалити систему їх територіального розміщення, а насамперед вирішальним впли-

вом нової політичної кон'юнктури, пов'язаної з приєднанням до СРСР восени 1939 року Західної України, закономірним продовженням уніфікаційних заходів, ініційованих і проведених сталінським режимом в інших сферах суспільного життя краю, спрямованих на форсовану його інтеграцію до складу СРСР. Тож створення у Львові академічних підрозділів київських інститутів мало не так наукову, як політичну мету. «Советизація» західних областей УРСР набула тоді особливої політичної актуальності, тому відповідне спрямування зусиль вчених-гуманітаріїв на вивчення суспільно-політичних, економічних, духовних процесів в житті приєданого краю відповідало нагальним потребам тоталітарного режиму, що потребував для положень більшовицької теорії опори в науці. Що більше: режим прагнув підпорядкувати науку поточним політичним інтересам, використати новостворені підрозділи для пропагандистського впливу на населення. Тому не випадково перед львівськими відділами поставили чітке завдання: навчити «робітників і селян розпізнавати ворога» і тим самим «допомогти радянській державі далі зміцнювати її як непереможну фортецю соціалізму»¹.

Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР офіційно діяв від 1 лютого 1940 року, хоч його організаційне становлення почалося ще в грудні 1939-го, коли стало відомо про рішення Президії наук АН УРСР від 9 грудня про недоцільність переходу НТШ в систему Академії наук УРСР і необхідність створення на його базі шести філіалів київських науково-дослідних інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР: історії України, української літератури ім. Т. Г. Шевченка, мовознавства, українського фольклору, археології, економіки, беручи до уваги значну кількість визначних фахівців, які знаходилися на той час у Львові. Протягом грудня 1939–січня 1940 років було узгоджено й вирішено основні штатні, адміністративно-господарські і бюджетні питання роботи відділу. Вдалося визначитися і з приміщенням для установи, під яке відведено частину будівель Онуфріївського монастиря (вул. Жовківська, 36). Первісний склад відділу становили: Іван Крип'якевич (завідувач), Омелян Терлецький, Василь Гарасимчук, Федір Голійчук – старші наукові співробітники; Іван Карпинець, Степан Білецький, Омелян Пріцак – молодші наукові співробітники. Посаду бібліотекаря відділу обійняв Роман

Лукань². Львівські історики добре орієнтувалися в тогочасній європейській історіографії, джерелах з історії України, володіли широкою науковою ерудицією, іноземними мовами, що, безперечно, вигідно вирізняло їх на тлі навіть потенційно сильного колективу співробітників Інституту історії України, серед яких було чимало талановитих учених. Деякі львівські співробітники – І. Крип'якевич, Ф. Голійчук, О. Терлецький, В. Гарасимчук – пройшли добру науково-методичну школу на семінарах М. Грушевського, інші – І. Карпинець, С. Білецький, О. Пріцак – були учнями його учнів. Усіх цих представників старшої і молодшої генерації вчених об'єднувало однакове розуміння цілей і завдань історичної науки, методологічної бази дослідження, орієнтація на конкретно-історичний підхід до аналізу соціально-політичних явищ, опора на факти, критичне ставлення до джерел. Тому створення львівського історичного відділу зміцнило кадровий потенціал історичної науки в республіці не лише кількісно, але і якісно.

Згадані вище працівники згідно з наказом директора Інституту історії України С. Білоусова були спершу зараховані як виконуючі обов'язки. Ця обставина, як виявилось, дозволила згодом усувати деяких із них із займаних посад. Так, зокрема, рішенням Президії АН УРСР від 20 вересня 1940 року на посаду заступника відділу переміщено І. Крип'якевича. Натомість його місце зайняв надісланий із Києва старший науковий співробітник сектора історії України часів капіталізму та імперіалізму Інституту історії України Кирило Максимчук³. Він одночасно виконував обов'язки другого заступника голови бюро Відділу суспільних наук АН УРСР і здійснював загальне керівництво науковою і адміністративною роботою всіх львівських установ Академії наук. Іван Петрович знову очолив сформований ним відділ⁴ лише після того, як у квітні 1941 р. без захисту дисертації на підставі друкованих праць рішенням Вищої атестаційної комісії при Всесоюзному комітеті вищої школи СРСР йому було присуджено ступінь доктора історичних наук і затверджено в званні професора.

Для співробітників львівського відділу наукова діяльність відтепер стала основним заняттям, за яке вони одержували регулярну платню. Якщо раніше свої наукові пошуки дослідники проводили у вільний від основної роботи час, керуючись внутрішніми спонуканнями, то відтепер уся їхня наукова діяльність спиралася на дер-

жавні асигнування. Окрім безперечних переваг, це мало і зворотній бік – фінансове узалежнення вченого від держави, яка прагнула відповідно скерувати його щодо тематики та змісту досліджень. Для переважної більшості співробітників відділу посадові оклади (450 карбованців для молодшого і 600 карбованців для старшого наукового співробітника) не забезпечували належного рівня життя, стимулюючи до пошуку додаткових заробітків, зокрема до сумісництва, поєднання наукової праці з педагогічною у вузах.

Висококваліфіковані кадри львівського відділу негайно долучилися до розробки тем, пов'язаних з історією західноукраїнських земель від початків української державності до періоду Другої світової війни, на що зорієнтовувало їх керівництво інституту. 12 лютого 1940 р. на черговому другому засіданні відділу були схвалені теми і наукові перспективи майбутніх досліджень, які згодом І. П. Крип'якевич передав до Києва на розгляд і затвердження вченою радою Інституту історії України АН УРСР. О. Прицак брався вивчати східні джерела до історії України та Східної Європи VIII-XII ст., тоді як В. Гарасимчук ставив за мету сформулювати новий погляд на давнє (до X ст.) населення Волині та Галицького Підкарпаття. С. Білецький досліджував питання історичної географії Галичини та Холмщини X – першої половини XIV ст., а Ф.Голійчук – колонізацію Підкарпаття в XV-XVI ст., акцентуючи увагу на соціально-економічних відносинах регіону. В центрі уваги І. Крип'якевича були політичні, економічні та культурні зв'язки західноукраїнських земель із Наддніпрянською Україною й Росією в XV-XVII ст. О. Терлецький висвітлював суспільно-політичні відносини Галичини від часів її приєднання до Австрійської імперії в 1772 р. до половини XIX ст., а І. Карпинець опрацьовував тему «Польські проекти на знищення українського народу в рр. 1918-1939». Пізніше, у травні 1940 р., після ознайомлення з індивідуальною тематикою наукових праць львівського відділу, вчена рада Інституту історії України запропонувала львів'янам конкретизувати тематичний план і після внесення змін затвердила його.

Безпосередня відповідальність за своєчасне та якісне виконання планових навантажень лежала на завідувачі відділу. Відповідно до службових обов'язків і в межах своєї компетенції І. Крип'якевич розробив і узгодив з виконавцями плани науково-дослідних робіт,

здійснював безпосереднє керівництво темами, визначав поточні завдання, організовував інформаційну роботу, подавав звіти про результати наукової та науково-організаційної діяльності до Києва. Навесні 1940 р. для ознайомлення співробітників з теоретичними засадами радянської історичної науки, її дослідницьким інструментарієм у відділі було запроваджено регулярні (що декади) наради. На них обговорювалися праці радянської історіографії, класиків марксизму.

Загалом, відділ у Львові працював за своїм окремим планом, що був частиною тематичного плану інституту й затверджувався вченою радою. Така система дозволяла київському керівництву постійно коригувати плани львівських учених, допасовуючи їхні праці до своїх науково-видавничих потреб. У березні 1940 р. дирекція Інституту історії України АН УРСР залучила співробітників свого відділу у Львові до написання колективної загальноінститутської чотиритомної книги нарисів з історії України. І. Крип'якевич, В. Гарасимчук, О. Терлецький, І. Карпинець і А. Лютман зобов'язувалися терміново до 1 червня 1940 р. (пізніше цей термін продовжено до 1 липня 1940 р.) підготувати окремий розділ з історії західноукраїнських земель від половини XIX ст. до 1917 р. загальним обсягом три друкованих аркуші, що згодом було виконано. До співробітників відділу почали звертатися за консультаціями та рецензіями на наукові праці вчені з інших міст України, а також із Москви. Додаткові навантаження не лише відволікали львівських істориків від виконання індивідуального тематичного плану, а часом і обтяжували їх зайвими, непередбачуваними проблемами, в т. ч. морально-етичними. Так, після ґрунтовної і принципової рецензії на рукопис старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР Ф. Ястребова «Західноукраїнські землі в першій половині 19 ст.», що становив розділ багатотомної історії СРСР, яку за дорученням директора Інституту історії АН СРСР академіка Б. Грекова написали І. Крип'якевич, О. Терлецький і А. Лютман, робота киянина не одержала схвалення в Москві й була відхилена. Рецензенти вказали на численні фактичні помилки в роботі Ф. Ястребова й аргументовано критикували його оцінки подій 1848 р. у Східній Галичині, підкресливши, що «деяких ділянок економічного, суспільного, політичного життя автор зовсім не знає, інші – дуже недокладно». Натомість керівництво московського інституту

спершу висловило львів'янам подяку “за ґрунтовні і цінні рецензії”, а згодом зажадало, аби вони самі підготували роботу на цю тему. Розділ, який отримав схвалення в Інституті історії АН СРСР, позапланово написав О. Терлецький. Тим часом І. Крип'якевич змушений був виправдовуватися перед дирекцією інституту, запевняючи С. Білоусова, що він і його співробітники аж ніяк не очікували саме такого результату від їхньої рецензії⁵.

Координація науково-дослідної роботи з науковцями київського інституту, участь у реалізації спільних наукових проєктів, взаємне рецензування сприяли налагодженню постійних наукових і особистих контактів між ученими, обміну досвідом, в якому було чимало повчального і цінного⁶. У практику ввійшли виїзні наукові сесії, організовані Президією АН УРСР, які дозволяли фахівцям не лише апробувати результати власних досліджень, але й акумулювати напрацьований потенціал, визначати перспективну тематику і напрями майбутніх пошуків. Зустрічі, обмін думками, службове і приватне листування тощо сприяли кращій поінформованості західноукраїнських учених про реальний стан наукового і суспільно-політичного життя в радянській Україні. Безперечно, це був один із чинників адаптації галичан до радянської дійсності.

Поглиблення співпраці, професійні й особисті контакти істориків Львова і Києва, під час яких закладалися засади взаємної поваги і довіри, поступово ламали психологічний мур між «галичанами» і «східняками», який незримо ділив їх досі на «ми» і «вони». Однак львів'яни і кияни все ж часом почувалися чужими одні одним і сподіватися на миттєве подолання взаємної недовіри й упередженості було марно. Львівські вчені викликали у своїх східноукраїнських колег змішані і навіть полярні почуття – від щирої поваги і пієтету до повного неприйняття⁷.

Поза сумнівом, наукове дослідження тем, обраних львівськими істориками, збагатило б тогочасну українську історіографію. Однак політичні умови на західноукраїнських землях в 1940-1941 рр., ситуація в історичній науці УРСР апріорі позбавляли львівських істориків можливостей для повноцінної реалізації своїх творчих задумів. Гуманітарні інституції Львова існували в атмосфері репресій, ідеологічного тиску, поступової ізоляції від зовнішнього світу, пильного контролю партійних і адміністративних органів, цензури, страху і непевності. Під контроль НКВС-НКДБ

потрапила практично вся українська інтелігенція, в тому числі й науковці як реальні і потенційні вороги радянської влади⁸. У Львові продовжувалися безконечні арешти, люди зникали один за одним, і ніхто не міг бути певним у своєму майбутньому. Це деморалізувало науковців, виснажувало їх морально і фізично, не дозволяло зосередитися на роботі.

Вже в 1940 р. почалися “чистки” у львівських академічних установах і з’явилися перші жертви. У жовтні 1940 р. Президія АН УРСР звільнила з посади бібліотекаря Львівського відділу Інституту історії України відомого вченого-бібліографа, архівознавця, дослідника історії Чину св. Василя Великого Романа Луканя, а причиною відрахування став його чернечий сан⁹.

Істотно підважувала стабільність посадового становища багатьох науковців-докторів наук, польської, австрійської та іншої іноземної атестації, що були у львівських відділах київських інститутів тимчасово прирівняні до кандидатів наук і тому переважно займали посади старших наукових співробітників, неможливість вільно переатестувати свої дорадянські наукові ступені. На перешкоді стояла не тільки відсутність міждержавних угод СРСР з іншими країнами про взаємне визнання і нострифікацію документів про наукові ступені. Дуже невеликі можливості присвоєння вчених ступенів без захисту дисертацій на підставі наукових публікацій залишало й чинне радянське законодавство та інструкції Вищої атестаційної комісії при Всесоюзному комітеті вищої школи СРСР. Численними бюрократичними процедурами був переобтяжений сам механізм переатестацій, який вимагав величезної кількості довідок, рецензій, погоджень, клопотань тощо. З цієї проблемою львівські вчені зіткнулися у 1940-1941 рр., не менш складною вона виявилася і у 1944-1946-х та подальших роках¹⁰.

Глибока спорідненість зі старою культурою, загострене почуття національної свідомості, сильний вплив релігії та європейської культури не дозволяли багатьом львівським ученим автоматично змінити вироблений десятиліттями духовно-культурний код, підкоритися панівній ідеології, стати на шлях прямого співробітництва з більшовицьким режимом, бути слухняним виконавцем його волі. Але, щоб зберегти можливість і далі працювати за фахом і покликанням, чимало з них так чи інакше засвідчили своє прихильне ставлення до влади і її заходів. Об’єднані загальними

моральними та емоційними установками, в тому числі турботою про життя дітей і рідних, бажанням жити в стабільному суспільстві, свою діяльність вони розглядали як певний компроміс.

Зовнішні прояви лояльності до нового режиму у вигляді публічних виступів із ритуальним «славослів'ям» на адресу керівників радянського уряду й більшовицької партії на різного роду пропагандистських зборах, мітингах, голосування за запропоновані організаторами резолюції, діяльність у представницьких органах влади – радах депутатів трудящих різного рівня (І. Крип'якевич в грудні 1940 р. був обраний депутатом Львівської обласної ради робітничих і селянських депутатів), здебільшого лише маскували їхні справжні погляди на радянську дійсність і аж ніяк не можуть слугувати беззаперечним доказом відданості тоталітарному режимові або повного “розумового поневолення”. Усвідомивши силу тоталітарної системи, вчені швидко опанували тактику подвійного стандарту поведінки, “двоєдумання”: в офіційній обстановці говорити, що від них очікували, а часом і вимагали, а в близькому колі – те, що насправді турбувало й боліло. “Коли я був сам на сам з Ів. Крип'якевичем, він не раз у довіреній і притишеній розмові та дружніх жартах зі мною, – згадував про ті часи О. Домбровський, який працював в 1940-1941 рр. асистентом на історичному факультеті Львівського державного університету, – вживав з почуттям шибеничного гумору такі вислови, як “Вільна Україна за двадцять копійок”, пов'язуючи нашу невідрадну дійсність з назвою [львівського – О. Л.] часопису, або “старшобратський великий російський народ”, “яснее сонечко на Кремлі” тощо”¹¹.

У відділі з метою посилення контролю за науковою діяльністю, підвищення її віддачі за радянськими стандартами організувалося соціалістичне змагання як між іншими львівськими відділами, так і окремими співробітниками, яке в основному спрямовувалося на забезпечення дострокового виконання тематичних планів. Проте використання цього апробованого мобілізаційного засобу, що з часом перетворився на обов'язковий елемент звіту перед вищими ланками, не справляло будь-якого вирішального впливу на інтенсивність і якість наукових досліджень. Натомість на них від'ємно впливало надмірне сумісництво, яке набуло поширення серед старших наукових співробітників, а

також активне їх залучення до виконання громадсько-політичних завдань, що зривало терміни виконання планових навантажень. Істориків, як і їх колег з інших львівських відділів, залучали до навчання в системі політичної освіти, самостійного вивчення історії ВКП(б), біографій Леніна і Сталіна. Для них організовували політінформації, лекції, доповіді, ретельно фіксуючи відвідуваність цих заходів і успіхи в політнавчанні.

Найбільше на гуманітарних дослідженнях позначався ідеологічний диктат. Матеріалістичне розуміння історії оголошувалося єдиним універсальним методом історичного дослідження, а не одним з численних напрямів тогочасної світової історіографії. Такий методологічний підхід апріорі вимагав втискувати реальне життя в наперед підготовлені схеми. Відтак уся історія України, принаймні від ХІХ ст., мала слугувати немовби “передмовою” до т.зв. “Великої Жовтневої соціалістичної революції”, а все внутрішнє життя України зображувалося як перманентна класова боротьба. Львівських учених призвичаювали трактувати приєднання України до Росії 1654 р. як найменше зло порівняно з альтернативами бути поглинутою Польщею або Туреччиною, зводити все минуле українського народу до класової боротьби. “Короткий курс історії ВКП(б)” – цей своєрідний катехізис більшовизму, що вважався вищим досягненням історіософської думки, визначав завдання історичної науки як вивчення і розкриття законів економіки, розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Виділення соціально-економічного чинника як визначального в суспільному розвитку спричинювало приниження духовно-етичних сторін життя. Якщо раніше, щоб з’ясувати численні питання українознавчої тематики, львівські історики найбільше орієнтувалися на європейський і загальнослов’янський контекст, то тепер їм нав’язували російськоцентричну побудову української історії. За таких обставин пріоритет отримали опис і викладення фактів, натомість концептуальне осмислення було відсунуто на другий план. Унаслідок цього збіднювався і спрощувався весь спектр гуманітарних досліджень.

Роботу відділу гальмував край незадовільний стан з виданням праць за плановою тематикою, характерний для системи Академії наук УРСР загалом. Через відсутність власної поліграфічної бази інституту не мали змоги друкувати свої наукові праці,

а все здане до друку місяцями, подекуди роками лежало без руху і врешті-решт знецінювалося. Тривалий час ця болюча проблема не вирішувалася, послаблюючи мотивацію дослідницької діяльності як окремих вчених, так і цілих наукових колективів. За таких обставин львівські історики подавали свої публікації переважно до вузівських наукових збірників (головно «Записок історичного та філологічного факультетів» Львівського держуніверситету ім. І. Франка) і тогочасної періодики.

В роки німецької окупації першими німецькими розпорядженнями всі вузи й академічні установи у Львові були закриті, а науковці пішли у вимушену, безстрокову й безоплатну відпустку, втративши можливості систематично займатися своїми студіями. Згідно з наказом І. Крип'якевича по львівському відділу Інституту історії України від 6 липня 1941 р. його наукові працівники повинні були забрати додому зі службових кабінетів свої матеріали, книжки й особисті речі. Опіку над майном доручено щойно поновленому на посаді бібліотекаря відділу Р. Луканеві¹².

Попри всю складність тогочасного життя, колишні співробітники львівських академічних установ не припиняли творчої праці, брали активну участь у збереженні і збагаченні здобутків національної культури. У відповідь на намагання окупаційних чинників постійно звужувати можливості розвитку вищих форм культури, зводити її до найпростіших етнічних, українська інтелектуальна еліта зробила все можливе, щоб розвивати науку, літературу, мистецтво, підвищити духовний рівень народу, зміцнити український характер міста¹³. Колишні члени НТШ виступили з ініціативою відновлення діяльності товариства. 17 вересня 1941 р. на засіданні Віділу (управи) НТШ за участю Івана Крип'якевича було вирішено проробити для цього відповідні заходи. Вже 24 вересня 1941 р. президія товариства вручила лист щодо відновлення діяльності НТШ керівнику відділу науки і освіти правління дистрикту Галичина Гасселіху, який дав усний дозвіл, однак застеріг, що остаточне рішення стосовно НТШ надійде письмово. Подальші зустрічі відпоручників товариства з провідником УЦК В. Кубійовичем, референтом з українських справ уряду генерал-губернатора А. Бізанцем не внесли остаточної ясності в питання про перспективи існування НТШ¹⁴. Тим часом активно відновлювалася діяльність його колишніх секцій,

зокрема історико-філософської, яку знову очолив І. Крип'якевич і філологічної, під керівництвом В.Сімовича. В їх роботі активну участь брали співробітники колишніх львівських установ АН УРСР: І. Карпинець, В. Огоновський, І. Грабар, І. Ольховий, І. Свенціцький, Ф. Колесса, О. Роздольський, М. Возняк, М. Тершаковець, К. Кисілевський, Я. Ярема та ін. Для наукової роботи створено кабінети, які стали спеціалізованими науково-дослідними клітинами товариства, а на засіданнях секцій розглядалися лише організаційні питання.

Проте розгорнути роботу кабінетів і секцій НТШ в повному обсязі не вдалося. Всі намагання відпоручників товариства одержати офіційний дозвіл на його існування (для цього у грудні 1941 р. було складено пристосований до нових потреб статут товариства) не дали результатів¹⁵. Марними були й сподівання створити державний інституту ім. Шевченка, відкриття якого задекларовано у пресі¹⁶.

Оскільки згідно з німецькими розпорядженнями в Генеральній губернії поза компетенцією Українського центрального комітету інші організації існувати не могли, на початку 1943 р. українські вчені створили при ньому Об'єднання праці українських наукових робітників, покликане їх згуртувати. 25 березня 1943 р. Іван Крип'якевич у листі до Олександра Оглоблина писав: "...Об'єднання наукових робітників при УЦК розпочало свою роботу. Я веду "історичний гурток", є в ньому до 20 людей: Кордуба, Терлецький, Карпинець, Білецький, Прицак, Лукань, Б.Барвінський, Ольхівський, Витанович, Думка, Генсьорський, Левкович, Коваль, Скорик, Мацяк і ін. В.Герасимчук, на жаль, захворів – спаралізований частинно, ледве чи зможе ще працювати. ...Мали ми вже три засідання, два присвячені програмі, а на третьому проф. Терлецький дав дуже інтересну доповідь про Головну руську раду з 1848 р..."¹⁷. Гурток виконував функцію колишньої історико-філософської секції НТШ. Що два тижні його члени сходилися на засідання, обговорювали наукові доповіді, зокрема Р. Луканя "Львівська преса XVIII ст.", І. Карпинця "Герб Галичини", Б. Ковалю "Характеристика Київської Академії", І. Крип'якевича "Церква Холмщини і Підляшшя" та ін.¹⁸ Окрім галицьких істориків в роботі гуртка брали участь їхні колеги з Наддніпрянщини – Наталя Полонська-Василенко, Олександр

Оглоблин – колишні старші наукові співробітники Інституту історії України АН УРСР та ін. Після переїзду до Львова вони відразу включилися в наукове життя міста¹⁹.

Уболіваючи за розвиток історичної науки в Україні, навесні 1942 р. І. Крип'якевич розробив план організації наукових досліджень з вітчизняної історії, який і сьогодні не втратив свого значення²⁰. Надісланий до істориків Києва і Праги, план охоплював такі ділянки; 1) методики досліджень; 2) бібліографію; 3) історіографію; 4) джерелознавство; 5) видання джерел; 6) узагальнюючі праці. На переконання видатного історика на початках терміново треба було підготувати ряд підручників з методики історичних досліджень, бібліографії, історіографії і джерелознавства, а також скласти історичний атлас України. Іван Петрович сам зголошувався виконати значну частину цієї роботи. Учений вважав, що такі підручники, з одного боку, дали б дослідникам найнеобхідніші вказівки при пошуку джерел, а з іншого – збережуть їхню енергію для виконання самостійних наукових досліджень. Особливо великого значення І. Крип'якевич надавав джерелам з історії України, застерігаючи при цьому, що жодна з епох вітчизняної історії не повинна залишитися поза увагою дослідників. Як прихильник державницької школи в українській історіографії, він підкреслював першорядну вагу вивчення історії української держави XVII–XVIII століть і періоду XIX–XX століття, оскільки ці часи, на його думку, мають виняткове національно-виховне значення. Передусім, на його думку, вимагали уваги джерела, що є свідченням державного життя України: договори, гетьманські універсали, акти української адміністрації, війська, суду тощо. Професор Крип'якевич брався самостійно підготувати повне видання універсалів і листів Богдана Хмельницького.

І. Крип'якевич дійшов висновку, що для піднесення рівня української історіографії необхідно братися за дослідження широких тем: “Наші історики повинні перейти від причинків до синтетичних праць. Для цього треба виховати також молодше покоління істориків”. Іван Петрович пропонував українським історикам Праги і Києва провести дискусію щодо цього плану і висловити свої погляди на потреби і форми організації історичних досліджень в майбутньому. Він був переконаний, що “на місці дотепе-

рішньої анархії в історичних досліджах повинна прийти зоорганізована праця”²¹. Проте через воєнне лихоліття цей план не вдалося реалізувати. Усе ж, попри труднощі й перешкоди, І. Крип’якевич з енергією ентузіаста писав нарис історії України, готував до друку листування Б. Хмельницького, планував скласти історичний атлас України, до якого здавна цілеспрямовано збирав матеріали²².

З наближенням до Галичини радянсько-німецького фронту організоване наукове і культурне життя у Львові почало згасати. У березні 1944 р., велика група львівської творчої інтелігенції перебралася частково до Турки і Самбора, решта до Криниці, що на Лемківщині, і Кракова, які для більшості з них виявилися перевальними пунктами для подальшого виїзду на Захід. Всього за останні місяці нацистської окупації Львів залишили приблизно 30-50 тис. осіб (українців, поляків та німців)²³. Навчені гірким досвідом 1939-1941 рр., який досить швидко позбавив ілюзій щодо більшовицької системи, велика група українських науковців, діячів літератури і мистецтва, свідомо обрала для себе шлях на еміграцію.

Утвердившись на західноукраїнських землях, радянська влада передусім прагнула остаточно перетворити цей регіон в інтегральну частину СРСР та розправитися з національно-визвольним рухом, усіма непокірними, передусім інтелігенцією, в якій бачила основного носія ворожої тоталітарному режиму ідеології. Власне цьому завданню була підпорядкована політика в галузі культури і науки.

Вже до середини серпня 1944 р. у Львові відновили діяльність усі відділи інститутів АН УРСР, а перше організаційне засідання відділу історії України відбулося в присутності директора Інституту історії України АН УРСР М. Петровського 31 липня, тобто через три дні після вступу радянських військ до галицької столиці²⁴. Така оперативність у вирішенні багатьох питань діяльності академічних установ, тісно корелювалася з іншими заходами нової влади щодо відновлення і розширення довоєнної (1939-1941 рр.) суспільно-політичної, культурно-освітньої і наукової інфраструктури. Останній намагалися надати не тільки радянського, але й зовні українського характеру, щоб легітимізувати більшовицький тоталітарний режим в очах населення на західноукраїнських землях.

Очевидно, були й інші причини, які спонукали владу до швидкого відновлення діяльності львівських установ УРСР. Серед них, зокрема, величезні кадрові втрати серед українських учених гуманітарного профілю. Частина їх загинули на фронті, інші – померли своєю смертю або виїхали за межі України. Відтак в усіх академічних інститутах, особливо Відділу суспільних наук, відчутно бракувало наукових співробітників високої кваліфікації. Залучення до роботи львівських інтелектуалів дозволяло почасти зменшити гостроту кадрової проблеми в системі АН УРСР.

“В основному склад наукових робітників установ Академії у Львові являє собою значну наукову силу”, – констатувала комісія АН УРСР на чолі з керівником Відділу суспільних наук академіком М. Птухою, що в грудні 1944 р. спеціально вивчала стан науково-організаційної роботи у львівських академічних інституціях²⁵. Відомі київські вчені вважали, що ця інтелектуальна сила за умови ефективного керівництва “зміцнить відповідні ланки роботи інститутів Академії наук УРСР в плані наукового вивчення мови, літератури, історії економіки, археології, мистецтвознавства, фольклору, етнографії та природних багатств західних областей Радянської України, а також Радянської Буковини і Закарпатської України”²⁶. Комісія запропонувала скасувати дотеперішню систему науково-дослідних установ у Львові, як таку, що не забезпечує належного розгортання їхньої роботи, і організувати натомість дві академічні структури: 1) Інститут суспільних наук з шістьма відділами, в т.ч.: української мови, української літератури, історії України, економіки, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, археології; 2) Інститут природничих наук, в якому головню будуть вивчатися природничі багатства західних областей УРСР²⁷. Проте позитивного розв’язання запропонований проєкт тоді не одержав. Хоча загалом у 1944-1945 рр. політична кон’юнктура виявилась досить сприятливою для розбудови на заході України радянської академічної науки, покликаної сприяти повній і остаточній інтеграції регіону у всесоюзний простір.

Відновлений відділ Інституту історії України АН УРСР, що розмістився в кількох кімнатах за новою адресою – вул. Радянська, 26, почав свою роботу у складі чотирьох осіб (І. Крип’якевич, М. Кордуба – колишній професор Варшавського університету, що в роки німецької окупації перебрався до Львова),

С. Білецький, І. Карпинець. Восени того ж року науковий штат відділу зріс до шести осіб (І. Крип'якевич (завідувач), І. Карпинець, М. Кордуба, Ф. Голійчук, О. Терлецький (старші наукові співробітники) та С. Білецький (молодший науковий співробітник). У серпні 1945 р. до них приєдналися кандидат історичних наук Іван Белякевич – ректор (жовтень 1944–липень 1948 рр.) Львівського університету ім. І. Франка та декан історичного факультету і доцент кафедри України того ж вузу Володимир Горбатюк, що, очевидно, повинні були забезпечити відповідну ідейно-політичну витриманість у роботі відділу. Протягом 1945–1946 рр. підрозділ кількісно зріс удвоє. У 1946 р. у відділі, який поповнили Іван Околот, Андрій Брагінець (філософ), Юліан Заяць (бібліограф), Іван Сойко, Степан Кміцикевич²⁸, налічувалося 13 співробітників, а відтак було забезпечено належний науковий потенціал для дослідження тих чи інших аспектів історії України. Майже 75 відсотків співробітників відділу мали радянські і зарубіжні наукові ступені і звання.

Нові суспільно-політичні реалії поступово скоригували плани наукових розробок учених. Особливу увагу історики звертали на дослідження питань визначення західних кордонів України, вивчення історичних прикладів боротьби українського народу з німецькою експансією тощо. Наукова тематика розвивалося в умовах суперечливого планування “згори” і “знизу”. Спершу, в 1944–1945 рр., як і перед війною, переважало тематичне планування “знизу”, що зводилося до підсумовування, коригування і затвердження пропозицій окремих учених, за якими зазвичай залишали напрями досліджень, де вони себе виявили фахівцями. Але згодом, з поступовою зміною ідеологічної ситуації в країні, домінуючою тенденцією в управлінні науковою діяльністю стало планування “згори”. Відповідно до політичної кон’юнктури і вказівок вищих партійно-державних органів вчена рада профільного інституту АН УРСР вносила в наукові плани львівського відділу суттєві зміни, насаджувала без попереднього погодження з виконавцями нові теми, часом кардинально відмінні від творчих зацікавлень і доволітніх напрацювань окремих співробітників. На 1946 р. вчена рада Інституту історії України усім науковим співробітникам львівському відділу (окрім І. Белякевича та В. Горбатюка, які відповідно опрацьовували теми: "Західноукраїнське

питання на Версальській конференції 1919 р." і "Ленінська "Искра" і боротьба за соціал-демократичну робітничу партію на Україні") запланувала й затвердила нові теми: "Зв'язки західноукраїнських земель з Росією в XIV-XIX ст.", "Запровадження церковної унії на західноукраїнських землях 17-18 ст.", "Політика Австрії на західноукраїнських землях у 18 – початку 19 ст.", «Історія т. зв. нової ери в Східній Галичині», «Україна в планах німецьких загарбників в 1870-1944 рр.», «Закарпатська Україна – науково-популярний нарис»²⁹. Коли ж 21 грудня 1945 р. на засіданні відділу І. Крип'якевич ознайомив присутніх зі змістом вольового рішення керівництва інституту, М. Кордуба заявив: "Ухвала вченої Ради викликає зачудування: Інститут знехтував тематичний план, опрацьований львівським відділом, і накидає нову тематику, не рахуючись з тим, що справа іде не з студентами-початківцями, а з старшими науковими робітниками, які довгі роки працюють над своїми темами. Буває, що наукові установи самі пропонують нові теми, але роблять це шляхом конкурсів або добровільного співробітництва, а не накидають робіт спеціалістам. Успішна праця є можлива тільки тоді, коли погоджується з особистими зацікавленнями автора. Накидати, наприклад, медієвісту тему з ХХ ст., значить згори засуджувати роботу на невдачу...³⁰. Учений рішуче відмовився виконувати тему "Закарпатська Україна – науково-популярний нарис", аргументуючи, що поки немає наукової студії про Закарпаття, не можна написати популярного нарису, який би не скомпрометував "фірми" Академії наук, а крім того, у Львові відсутні угорські дослідження про історію комітатів Закарпатської України. М. Кордуба хотів продовжити роботу над "Історією Галицько-Волинської держави в XIV ст.", яку він тимчасово перервав через відсутність у Львові необхідних закордонних видань, вважав для себе найголовнішим завданням завершення фундаментальної "Бібліографії історії України" і наполягав, щоб йому залишили раніше обрану планову тему³¹. Свої застереження висловили також О. Терлецький, який від 1940 р. ґрунтовно досліджував різні аспекти діяльності Головної руської ради в 1848-1851 рр., натомість йому пропонували взяти тему «Запровадження церковної унії на західноукраїнських землях», І. Карпинець, що готував історіографічний огляд праць з історії Галичини австрійського періоду та аналізував політику Австрії в

цьому краї, а йому нав'язували тему «Україна в планах німецьких загарбників у 1870-1944 рр.». Не погоджувався виконувати тему «Політика Австрії в західноукраїнських землях 1772-1850 рр.» С. Білецький, прагнучи працювати над іншою, раніше ухваленою відділом – «Історичний атлас України», аргументуючи, що він є фахівцем виключно з середньовічної історії та історичної картографії. Не бажав переривати роботу над повним виданням листування Б.Хмельницького, яке планував закінчити в 1946 р., І. Крип'якевич. Запропоновану йому тему “Зв’язки західноукраїнських земель з Росією в XIV-XIX ст.” погоджувався прийняти лише як другу, хронологічно обмеживши її кінцем XVIII ст., на тій підставі, що не вважає себе фахівцем історії XIX ст. В результаті відділ таки відстояв чотири раніше ухвалені теми, ще чотири нові теми співробітники взяли до виконання³².

Головним напрямом досліджень відділу залишалась історія західноукраїнських земель. За короткий час були завершені і підготовлені до друку деякі дослідження І.Крип'якевича, О. Терлецького, проте дуже мало що тоді побачило світ. Перевірка 1950 р. виявила, що не було опубліковано десять праць І.Крип'якевича³³.

Львівським вченим не дозволили реалізувати більшість наукових планів і починань. Партійні й адміністративні органи потребували не об'єктивних наукових досліджень, а праць ідеологічного характеру, покликаних швидше спотворити справжню суть історичного минулого українського народу, зокрема, національно-визвольного руху, ніж об'єктивно дослідити його, що, зрозуміло, викликало невдоволення вчених. Як свідчить донесення управління НКГБ Львівської області, старший науковий співробітник львівського відділу Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР М. Драган заявляв у приватних розмовах (а їх, як видно, ретельно контролювала агентура НКДБ), “що середній рівень культури в Радянському Союзі низький”, і оскільки “централізм політичної системи призвів до централізації розумової”, то за таких обставин “за середню масу думають верхи, а про нижчі уми й говорити нічого”. Вчений доходив до висновку, що більшовики є виняткові демагоги і доктринери, для яких принципи є аксіомою, політичною геометрією, яка сама в собі включає доказ. Він вказував, що в СРСР панує доктринерство, учнівське слідування положенням, висловленим у корот-

кому курсі “Історії ВКП(б)” або у книзі Сталіна “Питання ленінізму”. Така ситуація, на переконання М. Драгана, є великим злом, бо будь-яка ідея, проникаючи у “вузькі і пусті голови” і не зустрічаючи там ніяких знань, заповнює їх повністю. “І виходить, – констатував М. Драган, – що радянська людина в полоні абстрактної ідеї переконати її немає ніякої змоги”.³⁴

І. Крип’якевич, згідно з цими ж донесеннями, бачив багато спільного між гітлерівським і сталінським режимами, якщо йшлося про їхні ідейно-політичні засади та методи втілення в життя. Історик вказував: “...Ідея Гітлера – націоналізм, панування німців, і інтернаціоналізм – панування Росії, в головному порочні, не життєздатні, тому що занадто абстрактні. Звідси горе народам, вожді яких втілюють у життя абстрактні ідеї. Вожді тоді, на думку І. Крип’якевича, не рахуються з життям, справжніми інтересами керованих ними людей. Гітлер знищив Німеччину, а один з керівників ВКП(б) (про кого конкретно йдеться, в документі промовчано – О.Л.), вводячи у свій час колективізацію на Україні, замордував шість мільйонів українців...”³⁵

Не скуті ідеологічними догмами, львівські вчені зуміли (хоча, зрозуміло, не всі однаково глибоко) досить швидко наблизитися до розуміння природи сталінської моделі соціалізму, визначити характер і зміст більшовицької політичної системи, її типологію, руйнуючи в своєму середовищі міфи про її прогресивність.

Поінформоване органами НКГБ партійне керівництво розуміло, що формальна згода цих людей з радянською владою є вимушеним компромісом, засобом маскування своїх сдумок. Тому воно не збиралося довго толерувати такий стан речей. В 1946 р., коли в Україні безпрецедентного розмаху набула боротьба проти “українського буржуазного націоналізму”, головним ідеологом і натхненником якого оголосили М. Грушевського, а його послідовниками – І. Крип’якевича, М. Кордубу, О. Терлецького та інших відомих діячів науки і культури, розгорнувся наступ проти українських соціогуманітарних академічних установ і в тому числі проти їхніх львівських осередків.

Своєрідним сигналом до фронтального ідеологічного наступу на галицьку інтелігенцію і передусім учнів М. Грушевського стала поява в газеті “Культура и жизнь”, органі управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б), статті завідувача відділу цього

управління С. Ковальова “Виправити помилки у висвітленні деяких питань історії України”. Автор статті стверджував, що “окремі професори у Львівському університеті (Крип’якевич, Кордуба та інші) і зараз читають лекції з історії України в дусі Грушевського, дотримуються його концепції, відкрито виступають на захист його позицій“ й закликав “піддати ґрунтовній критиці в газетах і журналах усі і всілякі спроби ревізувати марксистсько-ленінське вчення з національного питання, посилити ідейно-політичне виховання кадрів нашої інтелігенції”³⁶.

Статтю, що була одним з результатів роботи у Львові комісії ЦК ВКП(б) на чолі з С. Ковальовим³⁷, оперативно передрукували київські і львівські газети. Їй в Україні було надано статусу нормативного документа, положень якого всі повинні були беззастережно дотримуватися. Місцеві партійні чиновники від ідеології та їхні адепти, не заглиблюючись у суть наукових концепцій львівських вчених, таврували їх як ворогів радянської влади, закликаючи всіх вести з ними непримиренну боротьбу. До прибічників “школи Грушевського” зараховували не лише істориків, але й усіх діячів науки і культури, які захищали національну історично-культурну ідентичність свого народу, чинили опір повзучій русифікації і тотальній фальсифікації українського минулого. Особливо охочими кидати обвинувачення в «українському буржуазному націоналізмі» заслуженим перед народом вченим виявилися їхні колеги з відділу і Львівського університету – В. Горбатюк, В. Осечинський, В. Белякевич, що сприймали лише ті дослідження і наукові висновки, які йшли виключно у руслі більшовицької ідеології, рішень партії і уряду. З кар’єрних міркувань, вислужуючись перед владою, вони ініціювали і намагалися теоретично обґрунтувати доцільність каральних заходів проти національної інтелігенції.

Навіть довільно повисмикувані і відповідно препаровані цитати з раніше опублікованих праць, покликані створити з авторів образ «ворога» та «буржуазного націоналіста», не могли приховати очевидну безглуздість багатьох звинувачень. Але спростувати, зняти їх з себе науковими аргументами, виваженими, логічними поясненнями в умовах розгортання «справжньої більшовицької критики і самокритики в дусі нетерпимості до ворожих теорій і поглядів буржуазно-націоналістичного характеру» не було ніякої можливості. Тим більше, що в тих обставинах не лише друковане, але й

висловлене вголос слово легко можна було за потреби легко повернути проти тих, хто дозволив собі його вжити. Відомих учених змушували привселюдно каятися, зізнаватися в неіснуючих гріхах, відмовлятися від досягнутих важкою працею творчих результатів. І чим більш відомою була людина, тим більшого каяття від неї вимагали.

Першими жертвами ідеологічного наступу стали відділи інститутів літератури ім. Т. Г. Шевченка, економіки, історії України, ліквідовані в жовтні 1946 р. Офіційно цей крок пояснювали як вимушений, спричинений намірами Президії АН УРСР сконцентрувати в Києві всіх провідних учених. Звичайно, стан організаційно-дослідницької роботи, малочисельність і, що головне, якість її кадрового забезпечення в київських установах Відділу суспільних наук АН УРСР і давніше викликали справедливі нарікання в керівництві Академії наук. Належного значення не надавали підбору, підготовці і підвищенню кваліфікації науковців. Дирекції не спрямовували і не контролювали підготовку докторів наук, що ставило під сумнів спроможність розгортання наукових досліджень, належного виконання тем, які часто змінювалася під впливом тогочасної політичної кон'юнктури. На початок березня 1946 р. у Києві серед 128 старших наукових співробітників усіх установ Відділу суспільних наук налічувалося лише п'ять докторів і 60 кандидатів наук, а серед 43 молодших наукових співробітників взагалі не було жодного працівника з науковим ступенем і дуже мало науковців працювали над дисертаціями³⁸. Усього протягом 1944-1946 рр. лише двоє з усіх працівників Відділу захистили докторську і 25 – кандидатську дисертації³⁹. Тому як невідкладний захід, спрямований на прискорення формування висококваліфікованих колективів в інститутах Відділу суспільних наук АН УРСР, академік М. Птуха ще у березні 1946 р. пропонував додатково залучити до Києва докторів наук в ті установи, «де відсутня реальна надія очікувати своїх докторів протягом 1946 і не пізніше 1947 року»⁴⁰. Водночас М. Птуха вважав за необхідне посилити відповідальність інститутських дирекцій за наукову роботу львівських відділів, тісніше прив'язавши їх до виконання загальної тематики⁴¹. Виглядає, що через півроку ставлення академічного керівництва в Україні до львівських відділів кардинально змінилося в гірший бік.

Отже, 11 вересня 1946 р. Президія АН УРСР викликала зі Львова до Києва групу провідних співробітників відділів інститутів історії, економіки і літератури: І. Крип'якевича, М. Возняка, О. Терлецького, М. Кордуба і О. Степанів. На прийомі у віце-президента АН УРСР М. Лаврентьєва перед ними була поставлено категоричну вимогу переїхати до Києва нібито задля зосередження кращих наукових сил у столиці України. Перша реакція львів'ян була негативною: вони відмовилися переїжджати, мотивуючи хворобами, поважним віком, родинними обставинами, науковими потребами – необхідністю працювати в місцевих архівах і бібліотеках тощо. М. Кордуба і О. Терлецький, судячи з інформації відділу науки управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, навіть оприлюднили свій намір звільнитися з роботи в АН УРСР у випадку примусу щодо зміни місця праці і проживання. Щоб переконати львівських учених добровільно перебраться до Києва, їх викликали на додаткову розмову в ЦК КП(б)У, де І. Крип'якевич від імені своїх колег заявив, що вони розцінюють переїзд до столиці як свого роду заслання та ізоляцію, хоча й урешті погодився переїхати до столиці разом із сім'єю. 13 вересня 1946 р. питання про ліквідацію трьох відділів соціогуманітарних інститутів у Львові вирішувалося на засіданні Президії АН УРСР. І хоч І. Крип'якевич, що представляв львівську групу вчених, ще намагався обстоювати думку про необхідність існування в республіці двох наукових центрів – Києва та Львова, висловивши сумнів щодо доцільності запланованого припинення діяльності львівських відділів, його ніхто з присутніх членів Президії не підтримав. Усі, хто взяв участь у обговоренні цього питання, виступили за ліквідацію львівських відділів⁴². 21 вересня 1946 р. Президія АН УРСР звернулася до Ради Міністрів республіки з письмовим проханням санкціонувати це рішення. 28 жовтня 1946 р. Рада Міністрів УРСР окремою постановою ліквідувала три львівські соціогуманітарні відділи і дозволила перевести їх провідних співробітників до Києва⁴³. Одночасно на прохання Президії АН УРСР уряд без належних обґрунтувань дав згоду на передачу протягом 1946-1947 рр. до бібліотеки АН УРСР у Києві «потрібних» контингентів книжок та архівних матеріалів з фондів львівської філії БАН, що вкотре наносило непоправної шкоди її документальним комплексам, збіднюючи їх, істотно підриваючи

джерельну базу розвитку науки у Західній Україні. У цьому випадку, очевидно, має рацію Л. Головата, вказуючи, що «...бібліотека, як і цілий західноукраїнський регіон виявилася цілком безборонною перед шквальним розшарпуванням її скарбів за наказами республіканських посадовців, тогочасні дії яких у Львові інакше як мародерством назвати не можна»⁴⁴.

Організаційні заходи, спрямовані на ліквідацію львівських відділів та примусове переведення його наукових співробітників до Києва, фактично на знищення львівської соціогуманітарної науки, викликали неоднозначну оцінку у Львові – недоброзичливці потішалися, але було чимало й тих, що обурювалися, хоч і кулуарно, переважно серед знайомих і рідних. За донесеннями агентури органів державної безпеки, старший науковий співробітник львівського відділу мовознавства А. Генсьорський оцінював ліквідацію трьох відділів і переведення вчених-галичан до Києва як перший, проміжний етап просування українців західних земель "ближче до Сибіру», за якими будуть, мовляв, наступні, прогнозував їм долю депортованих кабардиців і кримських татар. Учений вважав, що розпочався наступ на українську культуру, тільки фронт став ширшим, переслідування зазнає увесь український рух. Старшого наукового співробітника Інституту української літератури Я. Ярему вражало те, що Львів, який мав великі літературно-наукові досягнення, українська влада за директивами з Москви звичайним розчерком пера хоче перетворити на провінційне містечко, в якому вимерли наукові традиції, а академік М. Возняк, розвиваючи цю думку, ствержував, що ліквідація львівських академічних інституцій сприймається тамтешньою інтелігенцією не інакше як зведення Львова до рівня рядового обласного центру на кшталт Рівного чи Тернополя й особисто оцінював її не інакше як останній удар по традиціях Наукового товариства ім. Шевченка. Був солідарний зі своїми колегами в несприйнятті адміністративного свавілля академік В.Щурат, який вважав, що під виглядом концентрації українських вчених у Києві відбувається нищення Львова як українського культурного центру, русифікація, знищення його українського обличчя, всього, за що боровся І. Франко та інші патріоти. У літературознавця М. Деркач та її оточення ліквідація львівських наукових осередків викликала глибоке розчарування і пригнічення, через невпев-

неність у майбутньому в них зникло бажання працювати. Перебиратися на роботу до Києва М. Деркач не бажала з огляду на хворобу чоловіка. Натомість І. Крип'якевич під тиском таки погодився змінити місце праці і проживання, проте боявся, щоб Київ не став транзитним пунктом до Соловків. У столиці вчений мав намір готувати «дрібні» праці, публікувати історичні документи, очікуючи, що цей «балаган» рано чи пізніше розпадеться. Як «почесне заслання» оцінювала запланований переїзд до Києва О. Степанів, припускаючи все ж, що це кращий варіант для провідних львівських вчених, які стали об'єктом жорстокої критики і шантажу⁴⁵. Без сумніву, у 1946 р. львівська наукова еліта загалом тверезо дивилася на ситуацію, намагаючись зберігати внутрішню силу морального опору і стійкості⁴⁶.

Переїзд провідних науковців до Києва не припинив критики на їхню адресу за “націоналістичні погляди і зраду інтересів українського народу”. Цькування І. Крип'якевича продовжувалось⁴⁷. Не підтримувала вченого й дирекція Інституту історії. Навпаки, у відповідь на постанову ЦК КП(б)У “Про роботу сесії Академії Наук УРСР” 12 квітня 1947 р., яка характеризувала І. Крип'якевича не тільки як послідовника Грушевського, але й як “автора злобної антисоветской фашистской книги “История Украины”, изданной им при немецкой оккупации во Львове”⁴⁸, вчена рада Інституту історії України визнала “серйозною політичною помилкою включення в план роботи професора Крип'якевича, введення в склад вченої ради і його офіційні виступи на зборах”⁴⁹. У травні 1947 р. Президія АН УРСР, заслухавши листа директора Інституту історії України професора Миколи Петровського, погодилася вилучити Івана Петровича зі складу вченої ради установи⁵⁰. В травні 1948 р. після звільнення з роботи в інституті він повернувся до Львова й обійняв посаду старшого наукового співробітника Етнографічного музею АН УРСР⁵¹.

Жодний з львівських науковців, скерованих на роботу в київські академічні установи, не залишився там надовго. 15 вересня 1947 р. було звільнено з роботи в Інституті історії України І. Карпинця, після чого він вже не зміг повернутися на роботу за спеціальністю: з грудня 1948 р. працював у Львівському ветеринарному інституті, а з серпня 1950 р. аж до передчасної смерті 1954 р. – у торгово-економічному інституті як викладач німецької

мови⁵². М. Кордуба, О. Терлецького і Ф. Гордійчука після ліквідації львівського відділу згідно з попереднім клопотанням Інституту історії України залишили у Львові, дозволивши працювати за індивідуальними планами на попередніх посадах⁵³. Перебування їх у штаті Інституту теж виявилось недовговічним. М. Кордуба помер в травні 1947 р. від інсульту, не запламувавши себе ні «покаянними» заявами, ні відмовою від своїх праць і свого вчителя. У найскладніші для гуманітарної науки часи він виявив непохитну твердість і безкомпромісність, захищаючи своє покликання, моральні й фахові цінності, тим самим кинувши виклик владі і колегам, які відступили від принципів наукової істини. Восени 1947 р. дирекція Інституту історії України звернулася до президента АН УРСР О. Палладіна з проханням відрахувати О. Терлецького і Ф. Голійчука зі складу установи, мотивуючи невідповідністю своїм посадам. М. Петровський вважав, що обоє вчених ніяк не зможуть працювати в науці, оскільки, мовляв, не мають належної кваліфікації та інкримінував, зокрема, О. Терлецькому «винятково важке політичне минуле»⁵⁴. В листопаді 1947 р. О. Терлецького і Ф. Голійчука позбавили місця праці в Інституті.

Потрібно визнати, що сьогодні через недостатню опрацьованість джерельної бази важко вичерпно відтворити всі умови тогочасного розвитку історичної академічної науки в західних областях України. Однак навіть ті факти, які вдалося виявити і систематизувати, дають підстави констатувати, що рішення про створення академічних відділів у Львові, зокрема історії України, мало в своїй основі очевидний політичний підтекст і було черговою спробою створити респектабельну репутацію політиці сталінського режиму в регіоні, надавши їй зовнішніх форм так званого цивілізованого колоніалізму. Відтак не стояло питання, щоб академічна наука у Львові наближалася за своїм рівнем до Москви, Ленінграда чи Києва. Водночас наука в західному регіоні України повинна була відповідати утилітарним потребам тоталітарного режиму. В 1939-1945 рр. західноукраїнський регіон з приєднанням до СРСР одержав апробовані інституційні форми академічної наукової практики. З іншого боку, ефективність діяльності установи, повністю підконтрольної державі, виявилася порівняно невисокою. Насадження марксистсько-ленінської методології, принципу партійності,

класового підходу, що вимагав розгляду всіх процесів через призму вчення про особливу роль робітничого класу як могильника капіталізму, формаційної теорії з її детермінізмом історичних процесів і жорсткою п'ятичленною схемою розвитку людства тощо, орієнтації на локальний розвиток наукових напрямів були причиною втрати багатьох можливостей наукового поступу, знижували рівень досліджень. Влада і перед радянсько-німецькою війною, і після неї намагалася підкупити частину інтелігенції, завоювати її, прикритися нею заради втілення своєї політики, однак, зрозумівши, що львівські науковці, зберігаючи зовнішню лояльність, все ж кардинально не змінять світоглядних засад, не відмовляться від власного бачення українського минулого на догоду новій політичній кон'юктурі, змушена була ліквідувати наукові осередки, де вони працювали, під виглядом оптимізації організаційної структури соціогуманітарної науки в Україні.

¹ Рудницький В. На службу народу // Вільна Україна. – 1940. – 25 січня. (В.Рудницький – директор Інституту економіки АН УРСР, перший заступник голови бюро Відділу суспільних наук АН УРСР).

² Науковий архів Президії НАН України. Львівські установи АН УРСР, накази за 1940 р. – Арк. 10.

³ Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-2. – Арк. 48.

⁴ Загалом протягом 1940-1941 рр. початкова чисельність й особовий склад співробітників новоствореного відділу зазнали змін. На початку квітня 1940 р. відповідно до рекомендації Львівського обкому КП(б)У в колектив прийшов Адам Лютман – учень відомого львівського історика-економіста, професора університету Францішка Буяка. Натомість в жовтні того ж року був звільнений з посади О. Прицак, що був зарекомендований до аспірантури Інституту мовознавства АН УРСР (науковий керівник – академік А.Кримський) і якого згодом мобілізували до Червоної армії. У жовтні 1940 р. за рекомендацією С. Білоусова на посаду старшого наукового співробітника прийняли ще одного київського історика – Василя Кравченка (навесні 1941 р. через невстановлені причини він залишив відділ), а ще майже через два місяці в грудні 1940 р. на таку ж посаду переведено І. Карпинця. (Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-1. – Арк. 30, 36, 39, 41, 43; Оп. VI-ф. – Спр. №Г-2. – Арк. 50).

⁵ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-1. – Арк. 149.

⁶ Див.: Шевельов (Шерех) Ю.В. Я – мене – мені... і довкруги. Т.1. В Україні. – Харків–Нью-Йорк. 2001. – С. 263-264.

⁷ Даниленко В. Ліквідація польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 121.

⁸ Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського. Інститут архівознавства. – Ф. 244. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 18.

⁹ Тому за час від 1940 і до 1950 р. із загального числа співробітників академічних установ Львова радянські наукові ступені без захисту дисертацій одержали лише п'ятеро: один (І. Крип'якевич) - доктора наук, і четверо (відомі мовознавці А.Генсьорський і Л.Гумецька й археологи М.Смішко і Й. Пеленський) - кандидата наук. У травні 1941 р. ВАК присвоїв вчене звання доцента О.Терлецькому // Науковий архів Президії НАН України, Львівський філіал Академії наук УРСР. Звіт про роботу Львівських відділів і установ АН УРСР за 1950 р. – Арк. 7; Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940-2000): Ювілейна книга / Упор. О. Винниченко, О.Целуйко. – Львів. 2000. – С.161.

¹⁰ Домбровський О. До історії української науки під час Другої світової війни // Український історик. – 1975. – Ч. 1-2. – С. 107.

¹¹ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. № Г-1. – Арк.13

¹² Див.: Луцький О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941-1944 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. / Ред. колегія: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – Львів. 1997. – Вип.3-4. - С.194 – 225.

¹³ ЦДА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 73-74.

¹⁴ З архіву Івана Раковського і листування // Український історик. – 1985. – № 1-4. – С. 216.

¹⁵ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т.1:1939-1953 / Упор. Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.; Редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – Київ, 1995. – Т. 1. – С. 161, 592.

¹⁶ Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1943 року // Український історик. – 2000. – №1-3. – С. 263.

¹⁷ Там само. – С. 266.

¹⁸ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899-1992) // Олександр Мецько-Оглоблин. Дослідження та матеріали (До століття народження історика) / Редактор Любомир Винар. Нью-Йорк–Острог–Київ–Торонто. 2000. – С. 60.

¹⁹ Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-2. – Арк. 135, 170.

²⁰ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-2. – Арк. 170.

²¹ Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина у 1943 року // Український історик. – 2000. – №1-3. – С. 259, 262-263, 267.

²² Див.: Hryciuk G. Zmiany demograficzne ludnosci polskiej we Lwowie w latach 1931-1944 // Wshodnie losy Polaków. – Warszawa, 1997. – S. 7-76.

²³ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-2. – Арк. 149.

²⁴ Науковий архів Президії НАН України. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 118.

²⁵ Там само. – Арк. 119.

²⁶ Там само. – Арк. 119-120.

²⁷ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. №Г-2. – Арк. 150, 153, 160; Спр. №Г-5. – Арк. 39-43.

²⁸ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1 – Оп. VI-ф. – Спр. № Г.- Арк. 103-105.

²⁹ Там само. – Арк. 104.

³⁰ Над «Бібліографію історії України» М.Кордуба систематично працював від 1931 р. і на той час вона складалася з майже 50 тис. карток, складених з автопсії книжок, брошур, статей і оглядів у журналах і газетах. «Ладжена мною бібліографія, – писав вчений у 1945-1946 рр., – охоплює щодо змісту історію України в найширшій значенні свого слова, тобто не лише політичну, але й культурну та господарчу історію, суспільний та державний лад, праісторію, краєзнавство, побут, помічні науки історії (палеографію, дипломатику, хронологію, геральдику, сфрагістику), джерелознавство, методологію, історіософію і навчання історії». Крайньою верхньою хронологічною межею, до якої М.Кордуба планував довести свою бібліографію (як з точки зору фік-

сації подій в Україні, так і з часу публікації) він визначив 1941р.// Пісковий С. (Дашкевич Я.) М.М. Кордуба та його «Бібліографія історії України // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – №6. – С.63.

³¹ Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Ф.1. – Оп. VI-ф. – Спр. № Г-5. – Арк. 102-105.

³² Державний архів Львівської області. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 46.

³³ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 94-95.

³⁴ Там само.

³⁵ Культурне життя в Україні. Західні землі... Т. 1. – С. 22.

³⁶ Комісія, що перевіряла стан ідеологічної роботи в Україні, дійшла висновку, що львівський обком КП(б)У не виявляв належної наполегливості у розвінчуванні І. Крип'якевича, М. Кордуби, О.Терлецького та інших вчених, яких у доповідній записці комісії було названо “запеклими націоналістами” і обвинувачено в поширенні націоналістичних теорій, пропаганді і захисті вчення М. Грушевського. Як доказ ідеологічної ненадійності, хисткості наводилися факти використання їхніх книжок українським підпіллям в пропагандистській антирадянській роботі серед населення регіону. Комісія зробила прямий закид львівському обкому партії і управлінню пропаганди ЦК КП(б)У, що вони відгороджують цих науковців від критики /Витяг із звіту комісії Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП про перевірку стану ідеологічної роботи в Україні // Культурне життя в Україні. Західні землі... Т. 1. – С. 340.

³⁷ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут архівознавства. – Ф.22. – Оп.2. – Спр.71. – Арк. 14.

³⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 290. - Оп.1. – Спр. 38. – С.10.

³⁹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут архівознавства. – Ф.22. – Оп.2. – Спр.71. – Арк. 42.

⁴⁰ Там само. – Арк. 41.

⁴¹ Культурне життя в Україні. Західні землі. – Т. 1. – С. 345-347.

⁴² Там само. – С. 357.

⁴³ Головата Л. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України. 1940-2005: історичний нарис // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка. – Львів. 2005. – Вип.13. – С.158.

⁴⁴ Див.: Культурне життя в Україні. Західні землі. – Т. 1. – С.348-352; Іщук О., Ніколаєва Н. Реакція львівської інтелігенції на розгром історичної школи Михайла Грушевського у 1946 році (за документами Галузевого державного архіву СБ України). Київ. 2007. – 34 с.

⁴⁵ Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою за радянських часів // Український історик. 1996. – № 1-4. – С.113.

⁴⁶ Ставлення до нього з боку київського начальства яскраво ілюстрував наступний приклад. Якось, перебуваючи в коридорі Інституту історії України, І. Крип'якевич зустрівся з колишнім директором (1937–1941 рр.) цієї установи Сергієм Белоусовим, з яким він познайомився і навіть вів регулярне особисте листування ще в 1939–1941 рр. При свідках, по-приятельськи невимушено, колеги обійнялися. Після цього Сергія Миколайовича негайно звинуватили в спілкуванні зі “зрадником Батьківщини”. На одній із республіканських нарад у зв’язку з цим його критикували за безпринципність. Присутній С. Белоусов не витримав: “Ну, яка, зрештою, різниця: обійняв, не обійняв?” На що секретар ЦК КП(б)У К. Литвин зауважив: “Це має значення: дивлячись кого обіймати – товариша чи обіймати Крип’якевича”. // У лежцатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936–1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: у 2-х ч. / Упор. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ. 1996. – Ч. I. – С. 29.

⁴⁷ В цей час влада зовсім не випадково нагадала І. Крип’якевичу один з фактів його наукової біографії періоду німецької окупації. В липні 1941 р. Українським видавництвом у Львові був перевиданий його популярний підручник для початкової школи “Історія України”, в тексті, якого, зокрема, був наступний абзац “І аж 1941 р. приніс Україні світанок нового життя. Большевицька тюрма народів, надточена революційною пропагандою та боротьбою поневолених націй, в першу чергу української нації, валиться під ударами німецької зброї. У Східній Європі твориться новий світ. У кривавих змаганнях Україна добуде собі волю і самостійність” (Див.: Крип’якевич І. Історія України. Львів. 1941. – С. 69). Ці слова, як і вся науково-видавнича діяльність І. Крип’якевича в окупованому нацистами Львові, співпраця з “Українським видавництвом Краків–Львів”, стали зручним приводом для розгортання проти вченого шаленої пропагандистської кампанії у 1947 р. В ній ідеологічні інвективи на адресу вченого тісно перепліталися з кримінальними звинуваченнями у зраді СРСР і співробітництві з нацистами, що звучали як вирок. Зрозуміло, що подібний шантаж не міг

не позначитися на морально-психологічному стані І. Крип'якевича, який змушений був виступити з прилюдним каяттям. (Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки ХХ ст. Київ. 1994. – С. 330).

⁴⁸Архів Львівського національного університету ім І. Франка. Особова справа І. П. Крип'якевича. Додаток.

⁴⁹Науковий архів Президії НАН України. Львівський філіал Академії наук УРСР. Протоколи засідань Президії Академії Наук УРСР (7 січня – 12 грудня 1947 р.). – Арк. 183.

⁵⁰Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Особова справа І. П. Крип'якевича.

⁵¹Стеблій Ф. Іван Карпинець (1898–1954). – Львів, 1999. – С. 15.

⁵²Історія Національної академії наук України. 1946-1950: Част. 1. Документи і матеріали / Упор.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський, В. А. Кучмаренко. Редкол.: О.С. Онищенко (гол. ред.) та ін. Київ. 2008. – С. 113.

⁵³У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936–1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: у 2-х ч. / Упор. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов. Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ. 1996. – Ч. II. – С. 120.